O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODIDA QADRIYATLAR KONSEPTOSFERASINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Zaynabutdinova Guzalxon Xatamovna
Mustaqil izlanuvchi.
Mahbubovagozal@gmail.com.

Annotatsiya
Maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodi (folklor) matnlari milliy va umumbashariy qadriyatlar tizimini saqlovchi hamda avloddan-avlodga uzatuvchi lingvomadaniy kod sifatida tadqiq etilgan. Tadqiqotda etnolingvistik va konseptual tahlil metodlariga tayanilgan holda, folklor namunalaridagi (doston, maqol, afsona) or-nomus, mehmondorchilik, andisha, vafodorlik kabi dominant konseptlarning semantik maydoni va lisoniy voqelanish xususiyatlari ochib berilgan. O‘zbek konseptosferasining o‘ziga xosligi mentalitet, mifologik tafakkur va ijtimoiy kelishuvlar kontekstida tahlil qilinib, til birliklarining madaniy xotirani shakllantirishdagi xizmati ko‘rsatilgan.
Kalit so‘zlar: *folklor lingvistikasi, konseptosfera, lingvokulturologiya, milliy qadriyatlar, madaniy kod, etnolisoniy tafakkur, o‘zbek mentaliteti, konseptual tahlil.*

Abstract
This article explores the texts of Uzbek oral folklore as a linguacultural code that preserves and transmits the system of national and universal values. Employing ethnolinguistic and conceptual analysis methods, the study maps the semantic fields and linguistic manifestations of dominant concepts within folklore discourse, such as honor (or-nomus), hospitality (mehmondorchilik), discretion/modesty (andisha), and loyalty (vafodorlik). The unique nature of the Uzbek conceptosphere is evaluated through the prism of national mentality, mythological worldview, and social conventions, highlighting the function of linguistic units in structuring cultural memory.
Keywords: *linguistic folkloristics, conceptosphere, linguaculturology, national values, cultural code, ethnolinguistic thinking, Uzbek mentality, conceptual analysis.*

KIRISH

Jahon tilshunosligida til va madaniyat intizomlararo aloqasini lisoniy shaxsning dunyoqarashi, mentaliteti hamda etnik kognitsiyasi orqali tadqiq etish yetakchi ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda. Xususan, antropotsentrik paradigmaning shakllanishi tilni nafaqat fikr ifodalash quroli, balki millatning madaniy xotirasi, qadriyatlari va kognitiv tajribasini muhrlovchi tizim sifatida qayta baholashni taqozo etdi. Har qanday etnosning dunyoni lisoniy anglash modeli uning uzoq o‘tmishi, mifologik tafakkuri va ijtimoiy-madaniy hayoti bilan uzviy bog‘liq. Bu borada xalq og‘zaki ijodi (folklor) namunalari milliy madaniyatning eng qadimiy va barqaror qatlamlarini o‘zida jamlagan dastlabki lingvomadaniy manba hisoblanadi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi dostonlar, maqollar, ertak va afsonalar millatning asriy estetik, axloqiy va falsafiy qarashlari konsentratsiyalashgan lingvokognitiv makondir. Biroq, shu paytga qadar ushbu matnlar asosan adabiyotshunoslik yoki an'anaviy tilshunoslik (leksika, morfologiya) nuqtayi nazaridan o‘rganib kelindi. Ularning zamonaviy tilshunoslikning eng kerakli sohalari bo‘lgan lingvokulturologiya va kognitiv lingvistika doirasida, aniqrog‘i, **“qadriyatlar konseptosferasi”** sifatida tizimli

tadqiq etilmaganligi mazkur ishning dolzarbligini belgilaydi. Folklor diskursida voqelangan har bir konsept shunchaki lisoniy birlik (so‘z) emas, balki ortida butun bir milliy xulq-atvor stereotiplari va mental modellar turuvchi murakkab lisoniy-madaniy fenomendir. Ushbu konseptlarning o‘zbek xalq og‘zaki ijodi matnlaridagi semantik maydonini aniqlash, ularning lisoniy holatini ochib berish o‘zbek xalqining ma'naviy-madaniy hissiyotlarini anglash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek xalq og‘zaki ijodi materiallari misolida milliy qadriyatlar konseptosferasining lingvokulturologik xususiyatlarini, ularning til qatlamlaridagi ekspressiv-semantik namoyon bo‘lish qonuniyatlarini hamda etnosning lingvokognitiv xaritasini shakllantirishdagi rolini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun folklor matnlaridagi etnolisoniy birliklar kontekstual va konseptual tahlil metodlari yordamida tadqiq etiladi, bu esa o‘z navbatida o‘zbek lingvofolkloristikasining nazariy bazasini boyitishga xizmat qiladi.

Jahon va o‘zbek tilshunosligida til va madaniyat dialektikasini antropotsentrik paradigma doirasida tadqiq etishda D.S.Lixachev tomonidan muomalaga kiritilgan “konseptosfera” hamda V.I.Karasik tizimlashtirgan “qadriyatlar konseptosferasi” tushunchalari markaziy o‘rin tutadi [3], [2]. Lingvofolkloristika asoschisi A.T.Xrolenko qarashlariga ko‘ra, xalq og‘zaki ijodi tili oddiy so‘zlashuv nutqidan farqli o‘laroq, asriy ramzlar va milliy arxetiplar konservatsiyalangan alohida lisoniy-estetik tizimdir [8. C. 125]. O‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalish prof. N.Mahmudov, prof. A.Mamatov va prof. Sh.Safarovlarning fundamental asarlari bilan bog‘liq bo‘lib, ular tildagi madaniy konseptlarni millat sotsiomadaniy tajribasining lisoniy in’ikoshi deb baholaydilar [4], [5], [6]. Mazkur nazariy asoslar folklor matnlaridagi xalq ma'naviy dunyosini tartibga soluvchi etnolisoniy birliklarni chuqur konseptual tahlil qilishga yo‘l ochadi.

O‘zbek folklor diskursida, xususan, “Alpomish” kabi qahramonlik dostonlarida “or-nomus” konsepti subyekt va sotsium nufuzini belgilovchi, syujet voqeligini harakatlantiruvchi yetakchi lisoniy-mental tuzilmadir. Matnda ushbu konsept “nomusni sotmaslik”, “or qilmoq”, “yuzni yerga qaratmaslik” kabi barqaror frazeologik birliklar va sotsiomadaniy metaforalar orqali voqelanadi. Masalan, doston boshlanishidagi Boybo‘ri tomonidan o‘z jigari Boysaridan soliq talab qilinishi oddiy iqtisodiy munosabat emas, balki shaxsiy va urug‘aviy maqomning kamsitilishi, ya'ni or-nomusning poymol etilishi sifatida talqin qilinadi va qahramonlarning ko‘chib ketishiga sabab bo‘ladi. Bu holat “or-nomus” konseptining o‘zbek etnolisoniy tafakkurida nafaqat axloqiy kategoriya, balki erkinlik va ijtimoiy tenglik lisoniy freymlari bilan uzviy bog‘liq subversiv tushuncha ekanligini isbotlaydi. O‘zbek mentalitetining eng xarakterli lingvokulturemalaridan biri bo‘lgan “andisha” konsepti o‘zida tortinish, hurmat, odob va uzoqni o‘ylash kabi ko‘p qirrali semantik maydonni jamlagani bois xalqaro tillarga birgina so‘z bilan muqobil tarjima qilinmaydigan o‘ziga xos konseptual tuzilmadir [7. B.56]. Xalq og‘zaki ijodi matnlarida, ayniqsa, paremiologik fondda “Andishaning oti qo‘rqoq emas” kabi maqollar orqali bu konsept yuksak ma'naviy kognitiv mezon sifatida taqdim etiladi. Dostonlar muloqot tizimida doston qahramonlari, xususan, Barchin kabi qizlarning ichki kechinmalari va tuyg‘ularini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytmay, evfemizmlar hamda ramziy-bilvosita nutqiy taktikalar (olma otish, uzuk berish, ishora) orqali

ifodalashi “andisha” konseptining nutqiy etiket va milliy xulq-atvor stereotipini shakllantiruvchi yadroviy xususiyatini ko‘rsatadi.

O‘zbek konseptosferasida subyektlararo sotsial munosabatlarni muqaddaslik va daxlsizlik tamoyillari asosida tartibga soluvchi eng tizimli kognitiv tuzilmalardan biri “mehmondorchilik, mehmondo‘stlik” konseptidir. Folklor matnlarida ushbu konsept “Mehmon otangdan ulug‘”, “Kelganga keng dunyo, kelmaganga tor dunyo” singari ***paremiyalar va giperbolik obrazlar*** vositasida lisoniy shakllanadi. Epik syujetlarda hatto dushman guruh vakili bo‘lsa-da, elchilik yoki muayyan sabab bilan kelgan shaxsga “mehmon” maqomining berilishi va unga to‘laqonli xavfsizlik kafolatlanishi bu konseptning huquqiy-madaniy kod xarakteriga ega ekanligidan dalolat beradi [9.B.79]. Mazkur konseptning lisoniy maydonida “tuz-namak”, “dasturxon yozmoq”, “izzat-ikrom” kabi tayanch leksik birliklar yadro rolini o‘ynab, xalqning mehmonga munosabatini milliy qadriyat darajasiga ko‘taradi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida qadriyatlar konseptosferasining lingvokulturologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, folklor diskursidagi barcha axloqiy va ijtimoiy tushunchalar o‘zaro zanjirsimon va iyerarxik bog‘liqlikka ega bo‘lib, yaxlit bir tizimni hosil qiladi. Ushbu tizimning konseptual yadrosini milliy o‘zlikni va etnik mavjudlikni saqlashga xizmat qiluvchi, barqaror qasamyod formulalari va epitetlar orqali ifodalanadigan “or-nomus”, “el-yurt”, “iymon” kabi konseptlar tashkil etadi. Tizimning yaqin periferiyasidan paremiyalar va evfemik taktikalar vositasida ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi “andisha”, “oqibat”, “mehmondorchilik” konseptlari joy olsa, uzoq periferiyada kontekstual sinonimlar orqali individual xarakterni bo‘yovchi “saxiylik”, “kamtarlik” kabi tushunchalar joylashadi [1.C.354].

O‘zbek xalq dostonlarini shunchaki varaqlagan, uning baxshilar kuylagan jozibador ohangiga quloq tutgan har qanday odam bu matnlar zamirida shunchaki uydirma syujetlar emas, balki millatning asriy dunyoqarashi, yozilmagan hayotiy qonunlari va falsafiy o‘lchovlari yashayotganini dildan his qiladi. Til va madaniyat qonuniyatlari kesishmasida qaralsa, xalq dostonlari o‘zbek kishisining ichki ma'naviy olamini tartibga solib turuvchi ulkan bir lingvokognitiv tizimdir. Ushbu tizim ichida har qanday voqea-hodisa, qahramonlarning har bir xatti-fikri muayyan bir qadriyat konsepti doirasida harakatga keladi. Bu qonuniyatlar, ayniqsa, “Alpomish”, “Kuntug‘mish” yoki “Go‘rog‘li” kabi xalqchil dostonlar o‘zaro qiyoslanganda yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘zbek kishisi uchun eng nozik va eng muqaddas tushunchalardan biri bo‘lgan **“or-nomus”** konsepti “Alpomish” dostonida shaxsiy tushuncha chegarasidan chiqib, butun boshli elning, urug‘ning sha'ni va g‘ururi sifatida juda ulug‘vor darajada talqin qilinadi. Doston ibtidosida Boybörining o‘z jigari Boysaridan soliq (zakot) talab qilishi oddiygina moddiy gina yoki iqtisodiy munosabat emas. Bu — asrlar davomida teng huquqli yashab kelgan og‘a-inining munosabatidagi iyerarxiyaning buzilishi, jigarning jigarga qilgan ma'naviy tazyiqi va Boysari tili bilan aytganda, “or-nomusning poymol bo‘lishi”dir. Aynan mana shu nomus og‘rig‘i Boysarini o‘z kindik qoni to‘kilgan yurtini tashlab, o‘zga ellarga bosh olib ketishga majbur qiladi. Xuddi shuningdek, o‘zbek ayoliga xos bo‘lgan andisha va hayo mezonlari ham dostonlar matnida nihoyatda nozik lisoniy jilvalarga ega. **“Andisha’** konsepti “Alpomish” dostonida Barchinoyning Hakimbekka yozgan maktublaridagi o‘ta hurmatli, sipo va ma'lum ma'noda rasmiy, an'anaviy

ohangda ko‘rinsa, “Go‘rog‘li” turkumi dostonlaridagi qizlarning (masalan, Yunus pari) tilida butunlay boshqacha kognitiv shakl oladi. Bu lirik-romantik matnlarda andisha so‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmaydi, balki qizlarning xatti-harakatlarida allegorik (majoziy) usulda ifodalanadi. Yigitga to‘g‘ridan-to‘g‘ri “seni sevaman” deyish o‘zbek andishasiga to‘g‘ri kelmagani uchun, ko‘ngil izhori olma otish, uzuk uzatish, g‘uncha va sayyod kabi tabiat simvollari bilan parda ortiga yashiriladi. Qizlar o‘z sevgilarini ochiq aytishni andisha qilib, lisoniy metaforalar va majozlar vositasida muloqotga kirishadilarki, bu o‘zbek nutqiy etiketining folklorik poydevoridir.

Dostonlarimizning kompozitsion poyasini ushlab turgan yana bir muhim hayotiy tushuncha bu **“mehmondorchilik”** qadriyatiga bo‘lgan sadoqat va unga qilingan xiyonat ziddiyatidir. “Alpomish” dostonida Boysari va uning eli o‘zga yurtga, tamoman yot muhit va begona din vakillari bo‘lgan qalmoqlar huzuriga borsa-da, ularga sotsial qonuniyat asosida mehmon maqomi beriladi. O‘zbek mentalitetida “tuz-namakni oqlash”, “non-nasiba” tushunchalari shu qadar muqaddas va daxlsizki, u hatto qonli dushmanlik hissini ham ma'lum muddatga jilovlab, urush va qirg‘in xavfini ortga suruvchi o‘ziga xos diplomatik qalqon vazifasini o‘taydi. Buning aksi o‘laroq, “Kuntug‘mish” dostonida bu qadriyat teskari ko‘rinish olib, voqealar rivojini fojiaga yetaklaydi. Azbarxo‘janing xonadoniga eshigi ochiq deb kirib kelgan va uning dasturxonidan non yegan Kuntug‘mishning tunda asir olinishi, ya'ni “tuzga xiyonat qilinishi” asar tinglovchisi va o‘quvchisi uchun eng kechirilmas gunoh, ma'naviy tubanlik sifatida taqdim etiladi. Matndagi ***“tuz ko‘r qiladi”, “nomard dasturxoni”*** kabi salbiy konnotatsiyaga ega birliklarning faollashishi jamiyatda mehmondo‘stlik konseptining buzilishi fojia keltirib chiqarishini lingvistik markerlar orqali ko‘rsatadi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, ushbu qiyosiy-lingvokulturologik tahlillar o‘zbek xalq dostonlarining syujeti, qahramonlari va janriy xususiyatlari turlicha bo‘lishiga qaramay, ularning tub-tubida (chuqur semantik qatlamida) mavjud bo‘lgan axloqiy o‘lchovlar, lisoniy kodlar va insoniy qadriyatlar yagona makonni - yaxlit o‘zbek milliy konseptosferasini hosil qilishini va o‘zbek xalqining ma'naviy dunyosini bir nuqtada birlashtirishini isbotlaydi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida qadriyatlar konseptosferasining lingvokulturologik va qiyosiy-konseptual jihatdan tadqiq etilishi til, madaniyat va milliy kognitsiya o‘rtasidagi uzviy aloqalarni yangicha munosabatda baholash imkonini berdi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xalq og‘zaki ijodi, xususan, qahramonlik va lirik-romantik dostonlar matni shunchaki badiiy-estetik meros emas, balki o‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan ma'naviy, falsafiy va ijtimoiy-huquqiy qarashlarini o‘zida saqlagan mukammal lingvokognitiv tizimdir. Ushbu tizim zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik tushunchalari vositasida o‘rganilganda, milliy konseptosferaning murakkab va iyerarxik strukturaga ega ekanligi namoyon bo‘ladi. O‘zbek folklor diskursida markaziy o‘rin tutuvchi or-nomus, andisha va mehmondorchilik kabi konseptlar milliy qadriyatlar konseptosferasining barqaror yadrosini tashkil etadi [4. B.15]. Bu konseptlar oddiy leksik birliklar doirasidan chiqib, epik syujetlar rivojini harakatlantiruvchi, qahramonlarning ijtimoiy portretini va ruhiy-intellektual dunyosini belgilovchi mental modellar sifatida xizmat qiladi. Ularning tildagi ekspressiv va metaforik ifodalari, chunonchi, frazeologizmlar, paremiyalar va

evfemizmlar millatning o‘ziga xos dunyoqarash xaritasini chizib beradi. Dostonlar matnining qiyosiy tahlili jarayonida qadriyat konseptlarining janriy tabiat va kompozitsion ehtiyojga ko‘ra turlicha lisoniy jilvalanishi aniqlandi. Xususan, or-nomus konsepti qahramonlik dostonlarida urug‘aviy g‘urur va el-yurt yaxlitligi kabi makrokodlar darajasida ifodalansa, lirik dostonlarda individual-psixologik maqom va shaxsiy sadoqat kabi mikrokodlar doirasida voqelanadi. O‘z navbatida, andisha konsepti ijtimoiy munosabatlardagi masofani saqlash bilan birga, milliy nutqiy etiket va evfemik taktikalar zanjirini hosil qiladi. Folklor makonida qadriyatlar muvozanatining saqlanishi yoki poymol etilishi, xususan, mehmondorchilik konseptida tuz-namak sadoqati va unga qilingan xiyonat ziddiyati sotsium hayotidagi burilishlarni, fojia yoxud g‘alaba motivlarini belgilovchi lingvistik markerlar vazifasini o‘taydi. Bu esa xalq dostonlarining asrlar davomida jamiyat axloqiy o‘lchovlarini tartibga solib turuvchi yozilmagan qonuniyatlar bo‘lib xizmat qilganidan dalolat beradi. Umuman olganda, folklor diskursidagi qadriyatlar konseptosferasini tadqiq etish o‘zbek tilining ichki-madaniy va kognitiv imkoniyatlarini tizimlashtirishga yordam beradi. Mazkur yo‘nalishdagi izlanishlar kelgusida o‘zbek lingvofolkloristikasining nazariy bazasini boyitish bilan bir qatorda, milliy gumanitar fanlar tizimida o‘zbek lingvomadaniy kodlari va etnos kognitsiyasining fundamental lug‘at hamda ensiklopediyalarini yaratishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. – Москва: Изд-во РУДН, 1997. – 331 с.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – Москва, 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–10.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3–16.
5. Mamatov A.E. Zamonaviy tilshunoslik paradigmalarining nazariy asoslari // Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim. – Samarqand, 2019. – № 4 (73). – B. 5–11.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Sangzor nashriyoti, 2006. – 92 b.
7. Умуркулов Б. Достонлар тилининг лексик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1986. – 136 б.
8. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористику: Учебное пособие. – Москва: Флинта: Наука, 1992. – 184 с.
9. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 124 b.